

JAMESOV POKUS O NEKARTEZIÁNSKY MODEL FILOZOFIE

FRANTIŠEK MIHINA, Katedra filozofie FF PU, Prešov

MIHINA, F.: James' Attempt at a Non-Cartesian Model of Philosophy
FILOZOFIA 53, 1998, No 10, p. 643

The paper discusses W. James' non-cartesian model of philosophy. This model is based on rejection of any substantialism and on James' belief, that the reality is created by our knowing and that our objective is to effect the reality actively. In this perspective James' pragmatism is first of all a method of resolving metaphysical disputes, or a non-correspondence genetic theory of truth. Cartesian drawing on rational predispositions is nothing but a form of noetic authoritarianism, which is rejected by James. For him a nonsubstantialist model of philosophy is a way of eliminating the philosophy of reality in favour of the true philosophy. It is not the task of philosophy to give a model of the universe, but rather to give a description of how our beliefs come to existence. He himself viewed this non-cartesian position as a rejection of all sorts of uncorrigibilities, which Descartes had searched for and which according to James we are unable to achieve.

"Dovoľte mi ešte raz zopakovať, že sny človeka predstavujú veľkú pravdu o ňom... najhlbšia povaha skutočnosti zodpovedá schopnostiam, ktorými sa jej zmocňujeme... Filozofickí amatéri aj profesionáli predstavujú svet ako zvláštny druh skamenenej sfingy, ktorá priťahuje ľudí tým, že neustále pokúša ich duchovné schopnosti."

W. James

Predkantovská éra vo filozofii sa (podľa Fichteho) vyznačovala - okrem iného - aj tým, že za svoj predmet si stanovila *bytie*. Kantova misia nadobudla v neskoršom vývoji (ostrovnej i kontinentálnej) európskej filozofie podobu jej intenzívnej *gnoseologizácie*. Ontologická *dekonštrukcia* však našťastie filozofiu *neodstránila*, len *zmenila*. Relativizujú sa - to už v našom storočí - všetky formy opisu skutočnosti, rehabilitujú sa mimovedecké formy poznania, *všetko sa stáva možným* (P. K. Feyerabend), nič už nie je ani isté, ani absolútne. "Zdá sa, že sa rozpadá antropocentrický koncept sveta, že sa rozpadá dôverný stacionárny obraz skutočnosti založený na poznatkoch a duchu mechanickej prírodovedy a vedno s ním aj tradičný štýl filozofického myslenia." ([13], 5). Tento trend mal mnohých stúpcov, významné, ale špecifické miesto v tomto procese však má aj popredný predstaviteľ pragmatistickej filozofie William James (1842-1910).

Filozofia je produktom historickým, vznikla z určitých potrieb, menila svoje podoby, menili sa aj názory na ňu. Nikdy však nejstvovala ako *jednotný* model duchovnej a intelektuálnej dimenzie človeka, aj keď sa mnohí pokúšali práve ten *svoj* projekt

univerzalizovať. V druhej polovici minulého storočia, po vystúpení Kanta, Schopenhauera, Nietzscheho či pozitivistov tlak na zmenu povahy filozofie silnel. Silnel z mnohých dôvodov, najmä však preto, že sama filozofia prestala byť dominantným spôsobom reflexie sveta, že sa stala jedným z možných (najmä mimo vedy) typov reflexie skutočnosti. Novovekom zrodený *subjekt* sa znova hlásil o slovo. A o slovo sa prihlásili aj pragmatisti (najmä Ch. S. Peirce) so svojou *nekarteziánskou* predstavou o filozofii. W. James patril k nim. Nechcel filozofii *ubližovať*, veľmi si vážil, čím v minulosti bola a čo dosiahla. Nostalgiu za jej minulými podobami však nepovažoval za najlepší spôsob, ako jej poslúžiť. O oprávnenosti svojho postupu bol presvedčený aj preto, že mnohé z toho, čo považoval za dôležité pre *svoju* filozofiu, sa v jej minulosti neraz objavilo, že vo vlnách ideí, v duchu ktorých projektoval vlastnú verziu pragmatizmu, *plávali mnohí pred ním*.

Filozofiu môžeme podľa neho charakterizovať aj ako pokus o *systematickú* - nie však objektivistickú, *odľudštenú* ontologickú - teóriu sveta, toho *vonkajšieho*, ale aj - a dnes možno najmä - toho *vnútorného*. Jej poslaním je, aspoň v niektorých variantoch, predikovať, resp. pomáhať predvídať *budúci stav vecí*. V tomto zmysle je filozofia funkcionálna, slúži nám ako *kompas* na cestách nekonečnými a vždy tak trochu nepredpovedateľnými meandrami ľudského života, orientuje nás v spleťtom svete vecí a udalostí. "Filozofia, ktorá je taká dôležitá pre každého z nás, nie je vecou odbornou" - pripomína W. James -, "je to viac či menej zamlčaný zmysel toho, čo život naozaj znamená; len čiastočne pochádza z kníh; je to náš osobný spôsob, ako správne vidieť a pociťovať celkový tlak kozmu." ([1], 362).

Naše teórie vonkajšieho sveta sa však z viacerých dôvodov viac ako čímkorvek iným vyznačujú *neurčitostou*: "Existujú rôzne obhájiteľné spôsoby chápania sveta" ([5], 111) - hovorí napríklad W. V. Quine. Filozofia (keďže nie je fyzikou, matematikou či druhom prirodovedného poznania) by sa preto mala sama vedome budovať *pluralisticky*, len tak môže - v súhrne svojich projektov - ponúkať inšpiratívnu odpoveď. V tomto zmysle kritika jedného projektu filozofie z pohľadu iného je len veľmi málo produktívna, pretože vzájomná konceptuálna kritika sa uskutočňuje najčastejšie v rôznych *diskurzoch*. James si to uvedomoval, preto z taktu *modulovaných* výhrad nevyvodzoval pre seba takmer nijaké závery a tvrdošijne pokračoval vo svojich zámeroch.

A navyše, *každá* výpoveď o skutočnosti, ako hovorí James, je súčasne jej *spolu-vytváraním*. Predpokladom tohto spôsobu prítomnosti človeka vo svete je - v ontickom, kozmickom zmysle - viera v slobodu vôle, ktorá je zase predpokladom aktívneho činu, ktorým meníme svet podľa svojich (kriticky posudzovaných, skúsenostne sústavne korigovaných) predstáv. Okrem tušeného, predpokladaného, *univerzálného* (?) sveta existuje nespočetné množstvo našich *individuálnych* svetov, o ktorých nedokážeme rozhodnúť, či a nakoľko sa zhodujú alebo približujú k onomu *svetu vôbec* - nepoznáme a asi nikdy nebudeme poznať jeho *skutočnú* podobu. Ak je *veľkou zásluhou* Descarta, že otvoril epochu 17. storočia, potom W. James práve v uvedených súvislostiach, a teda *nekarteziánsky* otvára epochu 20. storočia. Obidvaja to urobili "svojou jasnou formuláciou podmienok, v ktorých sa myslenie mohlo úspešne prezentovať na určitom stupni poznania" ([6], 220) - vyjadruje svoj názor A. N. Whitehead. Jamesov kritický postoj k mnohým Descartovým záverom nie je paušálnym odmietnutím jeho názorov, ale skôr prejavom

pluralizácie a dynamiky poznania, ktorý korešponduje s potrebami nových ľudských činov.

* * *

Najznámejšou čisto filozofickou prácou W. Jamesa je jeho *Pragmatizmus. Nové meno pre niektoré staré spôsoby myslenia*. (Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking, 1907). Filozofia je podľa *Pragmatizmu* "najvznešenejším a súčasne i najvšednejším ľudským úsilím" ([1], 363). Nie, *nepeče chlieb*, nestavia chrámy, neprodukuje materiálne statky, môže však viac: "inšpirovať naše duše k odvahe." ([1], 363). Sama je ako celok chrámom ducha, vrhá paprsky svetla na miesta, kam sa upiera ľudský zrak, je perspektívou, v ktorej vidíme univerzum, kozmos, svet a naše miesto v ňom. Má však svoj vnútorný vývin, mení sa, sprevádza človeka na jeho cestách dejinami, predstavujúc ono *druhé ja*, ktorého prítomnosť v sebe z času na čas, najmä v obdobiach, keď sa zamýšľame sami nad sebou, pociťujeme. Nie je a nemôže však práve preto byť *jednotná*. Naopak je (najčastejšie) dichotomicky rozčlenená: raz na racionalizmus a empirizmus, inokedy na monizmus a pluralizmus, resp. na viaceré iné *-izmy* s mnohými odtieňmi. Súvisí to s tým, že nikto z nás nemôže ani na chvíľu žiť ani bez faktov (empirizmus), ani bez princípov (racionalizmus) - ide len o to, do akej miery sa o ne opierame a zdôrazňujeme buď jedno, alebo druhé.

Keď vstúpime na pôdu filozofie, nechávame za sebou svet *bežnej* skúsenosti, dostávame sa *zaň* a uvažujeme o ňom ako o čomsi, čo sa dostáva *pred nás*. Pragmatizmus je *empirický*, podľa Jamesa dokonca *radikálne* empirický. V jeho terminológii to znamená - a chápal to ako *zásluhu* empirizmu - vyzdvihovanie *tvrdých* faktov na prvé miesto. Keď končil svoje *Princípy psychológie*, napísal svojmu bratovi Henrymu, že každú svoju vetu musí dať *rozkmásať* neredukovateľným a tvrdým faktom. Pragmatizmus takto chápe sám seba, svoje úsilie porozumieť človeku ponorenému do udalostí každodenného života. K jeho truizmom patrí "úprimný vzťah k faktom" ([1], 376), ich chápanie však predstavuje (tak ako napríklad v pozitivizme) nemalý problém. Aj pre Jamesa podobne, aj keď v trochu inom zmysle, nie je svet *súborom vecí*, ale *súborom faktov*, ktoré sa pred našimi očami (v optike pokračujúcej ľudskej skúsenosti) menia.

Čo teda *pragmatizmus* znamená? Je to predovšetkým metóda, "metóda riešenia metafyzických sporov, ktoré by sa inak nikdy neskončili" ([1], 377), a súčasne "genetická teória toho, čo sa mieni pravdou" ([1], 384). Doterajšie, t.j. predpragmatistické chápanie pravdy bolo "typickým idolom ľudského rodu" ([1], 449). *Pravda* sa chápala ako "jediná, určitá a úplná odpoveď na jedinú trvalú záhadu, ktorú nám vraj predkladá svet" ([1], 449). James však práve v súvislosti s *Pravdou* ako "dokonalým idolom racionalistickej mysle" ([1], 450) odmieta predchádzajúce postupy filozofie: "Pre ľudovú tradíciu je lepšie, keď je odpoveď čím nejasnejšia, aby sama ako ďalšia záhada podnecovala zvedavosť, a svoj údajne hlboký obsah skôr zahaľovala než odhaľovala. Všetky veľké jednoslovné odpovede na záhady sveta, ako Boh, Jednota, Rozum, Zákon, Duch, Hmota, Príroda, Dialektický proces, Idea, Ja, Absolútne vzbudzujú obdiv, ktorým ich ľudia štedro zahrnuli práve pre túto tajomnú silu..." ([1], 450). Lenže *všetko je inak!* - nazdával sa James. Pravda je iba *užitočný výraz sumarizujúci* nové fakty a tie sa vždy nájdu, pretože "každá hodina prináša nové postrehy, nové zmyslové vnemy, nové

vzťahy" ([1], 452-453), odstraňuje jednu a prináša *novú* pravdu, s ktorou sa však stane to isté.

James preto nehovorí, že *toto-či-tamto* je pravdivé, ale naznačuje, *ako* sa k pravde priblížiť. Viac nemôžeme! A mali by sme si zvyknúť, že je to tak. Napriek tomu však *pravdu* potrebujeme, usilujeme sa ju získať, chceme sa o *čosi* oprieť, aby sme vôbec mohli žiť a konať. Tu sa James opiera o Peircovu *pragmatickú maximu*. Uplatníme ju tak, že sa jednoducho spýtame na možné *praktické* dôsledky nejakého pojmu, metafyzickej koncepcie a podobne. Ak z dvoch alebo viacerých pojmov vyplývajú rovnaké dôsledky, tak nie je medzi nimi nijaký rozdiel, sú rovnako pravdivé alebo nepravdivé. Pragmatická metóda *ponára* všetko do prúdu života, len v ňom hľadá význam, *pravdu* našich pojmov.

Podľa Jamesa existujú tri odlišné stupne nazerania na svet - zdravý rozum, filozofický kriticismus a veda. Nemôžeme rozhodnúť, ktorý z nich, a či vôbec niektorý, dominuje. Každý z nich sa nejako podieľa na konštituovaní aktuálneho obrazu sveta, každý z nich má svoje prednosti. Aj tu je James skôr *pluralista* - neponáhľajme sa s rozhodnutím, nemožno rozhodnúť, ktorý z nich je *absolútne* pravdivý - najskôr ani jeden. "Common sense je *lepší* pre jednu sféru života, veda pre inú a filozofický kriticismus pre ďalšiu; či je však niektorý z týchto prístupov *pravdivejší* absolútne, to vedia len nebesá." ([1], 427). Dôverovať i nedôverovať treba všetkým, ale len do takej miery, ktorá zohľadňuje ich špecifiká. Podstatnejšie je uvedomiť si v súlade s pragmatistickým stanoviskom, že všetky tieto prístupy sú nástrojmi, že sú *našimi* spôsobmi adaptácie skutočnosti. Nejestvuje teda len *jedna pravda*, aj pravda je pluralistická.

Filozofii, ale nielen jej, teda ide o *pravdu*, pravda je však sama osebe *veľmi chýlostivá* vec - je vlastnosťou našich ideí, znamená ich zhodu so skutočnosťou. S touto kvalifikáciou by súhlasili mnohí, Aristotelom počínajúc (*Sneh je biely, ak sneh je biely*) - je to formulácia klasickej korešpondenčnej teórie pravdy. Ozajstný problém však začína vtedy, keď uvažujeme o tom, čo je to *zhoda* a čo *skutočnosť*. Naše idey však - o tom je James spolu s pragmatistami presvedčený - nemôžu byť *kópiou* svojho predmetu. Ak by aj boli, nedozvieme sa to. Predmet a jeho idea majú *celkom* odlišnú povahu. A okrem toho naše idey tých istých predmetov sa menia, často podstatne. Takmer nič z toho, čo sme *vedeli* v dávnej či menej dávnej minulosti, dnes za pravdivé nepovažujeme. A to, čo *vieme* dnes, sa zajtra zmení. Pragmatista preto postupuje inak: "Pripusťme, že nejaká idea alebo viera je pravdivá alebo nepravdivá... aký konkrétny rozdiel z toho vyplýva pre aktuálny život toho, kto sa takto pýta? Ako sa pravda uskutoční? Ako sa zmení naša skúsenosť, ak viera nebude pravdivá? Slovom, aká je hodnota pravdy v termínoch skúsenosti?" ([1], 430).

Pravdivé sú idey, ktoré môžeme prijať, validizovať, verifikovať a potvrdiť. V opačnom prípade ich považujeme za nepravdivé. Rozhoduje *skúsenosť*, v nej sa ukáže *praktický* rozdiel medzi pravdivými a nepravdivými ideami. Ak naše idey fungujú *prakticky*, prijímame ich ako nateraz pravdivé. Mať správne názory o skutočnosti je pre ľudský život neobyčajne dôležité. Pravda nie je cieľom, je *nástrojom dosiahnutia* životných cieľov. Pravdivé idey sú v tomto zmysle *užitočné*, majú *orientačnú* funkciu. "Pravda žije v skutočnosti zväčša na úver" ([1], 433) a ten sa spláca tým, že sa naše očakávania potvrdia. Ľudské myslenie má *diskurzívny* charakter, jeho podmienkou je reč

a komunikácia; to, čo chýba mojej skúsenosti, nachádzam v skúsenosti iných - aktuálne i historicky. Pravda sa vždy vyskytuje v množnom čísle, je pre nás jednoducho "hromadným menom pre verifikačné procesy - podobne zdravie, bohatstvo, sila a podobne sú menami pre iné procesy spojené so životom, ktoré tiež vyhľadávame, pretože sa to oplatí. Pravdu podobne ako zdravie, bohatstvo a silu *získavame* v procese našej skúsenosti" ([1], 436). Absolútna pravda je len akýmsi *bodom* strácajúcim sa v diaľke, môžeme sa k nej len nekonečne približovať, nikdy sa jej však nezmocníme. Pomocou *pravdy* žijeme smerom dopredu, ale rozumieme smerom nazad, pravda sa *vynára* z faktov, ktoré miesime svojou schopnosťou poznávať, v nových faktoch sa však ľahko stráca - je vždy dobová, aktuálna, nikdy nie večná, nehybná. Pravda je *cenná* - prakticky i intelektuálne, nepravda pôsobí zlo. Našou mravnou povinnosťou je uvoľňovať miesto pravde, akokoľvek je neistá a nestála. Vo vzťahu k pravde použil James vo svojom *Pragmatizme* termín "cash-value", na čo jeho transatlantickí kritici reagovali najčastejšie slovami: "Ach, tí Američania! Vždy myslia len na peniaze." Zdá sa, že nepochopili, o čo Jamesovi išlo.

James nebol logik, nezaoberal sa *formálnymi* pravdami, o ktorých si však nemyslel, že nie sú dôležité. Zaujímal sa o *faktuálne* pravdy, ktoré vo vede i v živote človeka absolútne prevládajú. Existujú však aj pravdy *tretieho* druhu, ktoré nie sú ani faktuálne, ani formálne: sú to pravdy o dobre a krásne, pravdy morálne a estetické. Pre život človeka sú neobyčajne dôležité.

James si uvedomoval, že pragmatická koncepcia pravdy môže vzbudiť nevôľu tých, ktorí horlia za jej posvätnosť, istotu a absolútnosť, ktorí ju chápu ako *preexistenciu*, ktorej sa môžeme zmocniť, nie ju však *tvoriť*. Stotožňuje sa so Schillerovým chápaním pragmatizmu ako *humanizmu*, čo má znamenať najmä to, že naše pravdy sú *našimi* víziami skutočnosti, aj ony sú len *ľudským* výtvorom, majú *ľudskú* príchut'. Nevieme, aký je svet *osebe*, vieme len to, aký je *pre nás*. To, čo o skutočnosti vieme, závisí od *perspektívy*, z akej k nej pristupujeme. Z nášho vkladu do interpretácie skutočnosti sa nemôžeme *vyvliecť*. Sme jednoducho *tvorcovia* v podstatnom zmysle definovaní ako *homo creator* - v poznaní i vo svete činov. Svet je tvárny, čaká na náš dotyk, "človek plodí pravdu o ňom" ([1], 456). Tento *aktivistický* rozmer pragmatizmu považuje James za jeho humanistickú podstatu.

Jamesove práce *Význam pravdy* (*The Meaning of Truth*, 1909), *Niektoré problémy filozofie* (*Some Problems of Philosophy*, 1911), *Pluralistické univerzum* (*A Pluralistic Universe*, 1910) sú v podstate rozvinutím myšlienok jeho hlavného filozofického spisu o pragmatizme. Majú historicko-filozofický význam a dokresľujú Jamesovo chápanie pragmatizmu ako filozofického učenia. Vo všetkých ako jednotiacia idea vystupuje presvedčenie, že filozofiu, doposiaľ ponímanú ako *intelektuálny monológ*, musíme rekonštruovať - musia sa zmeniť jej ciele, podoby, resp. jej sebachápanie.

Na rozdiel od Peirca (ktorý nadväzoval na Kantovu *pragmatickú vieru*) si James myslel, že *pragmatizmus* ako názov filozofického hnutia bol odvodený od gréckeho slova *pragma*, čo znamená čin. Ľudský čin je v pragmatizme naozaj *začiatkom* i *koncom* filozofovania, v ňom pramení i končí záujem pragmatistov. Ten nie je možný bez adekvátneho zdôvodnenia, podľa Jamesa hlboko vsadeného do teórie vedomia, ktoré vždy predchádza čin. V štúdií *Sme automatmi?* (*Are we Automata?*) v tomto zmysle

obhajoval vplyv a pôsobenie vedomia a jeho podstatne selektívny a *zainteresovaný* charakter a odmietol úzko mechanistický a striktnie deterministický model vplyvu vonkajšieho prostredia na správanie človeka, a teda aj úzko behavioristickú platformu. Vedomie je fundamentálnou entitou osobnostnej štruktúry, ktorá predznamenáva povahu ľudskej prítomnosti vo svete vecí i ľudí, určuje smerovanie a ciele praktickej aktivity. Ani ono však nie je tým, čo pod ním chápe karteziánska tradícia. James kategoricky popiera, že "... toto slovo (vedomie - F. M.) zastupuje entitu", čo *najdôraznejšie* však trvá na tom, "že zastupuje funkciu" ([1], 170). James - ako všetci, čo *oneskorene pijú z Kantovho prameňa* - pripúšťa, že "vedomie je *epistemologická* nevyhnutnosť, aj keď o tom nemáme nijaký priamy dôkaz" ([1], 171). Novoveká *filozofická* analýza vedomia sa dlho pohybovala nesprávnym smerom, ktorý - na svoju dobu presvedčivo a uspokojivo - načrtnol Descartes. "Descartes ako prvý definoval myšlienku ako absolútne nerozpriestranenú a ďalší filozofi akceptovali túto deskripciu ako správnu. Aký význam však môže mať naše tvrdenie, že keď myslíme na lineárny alebo štvorcový meter, nemôžeme našim myšlienkam pripisovať rozpriestranenosť?... Dokazovať, že vnútorná skúsenosť je absolútne neextenzívna, sa mi zdá takmer absurdné. Tieto dva svety sa odlišujú, ale nie prítomnosťou alebo absenciou rozpriestranosti, ale vzťahom rozpriestranosti, ktorý jestvuje v oboch svetoch." ([1], 180-181). James odmieta prijať vedomie ako *entitu, podstatu*. "Táto entita je fiktívna, kým konkrétne myšlienky sú celkom reálne. Konkrétne myšlienky však pozostávajú z tej istej látky ako veci" ([1], 183) - nie *objektívne, ontologicky* či *kozmicke*, o tom nič nevieme, ale v našej interpretácii *skutočnosti*.

Pragmatizmus - a na to sa často zabúda - sa usiloval byť súčasne *teóriou významu* našich ideí, pojmov, koncepcií, a tým aj príspevkom k *porozumeniu* našich myšlienok, tvrdení a pod. Semiotické inšpirácie boli v úvahách prvých pragmatistov vždy prítomné. Rôznorodý znakový systém je východiskom postupnej *symbolizácie* ako atributívnej črty antropogenézy. Čo znamená *porozumieť* nejakému slovu, vete, tvrdeniu, ale aj (najmä u Peirca) mnohým iným znakovým sústavám? Nejestvuje univerzálny, objektívny, nadindividuálny význam slov, ktoré používame. Akoby sme všetci hrali *svoju* jazykovú hru - diverzifikácia významu nesie so sebou výrazné osobnostné črty, aj keď jeho relativizácia nemôže prekročiť určité hranice, pretože komunikácia je napriek všetkému možná. Práve tu James pripomína fundamentálny význam Peircovej *pragmatickej maximy*, ktorá v jeho interpretácii znie: "Dosiahnuť úplnú jasnosť našich myšlienok o nejakom predmete znamená zväžiť všetky predstaviteľné praktické dôsledky, ktoré tento predmet v sebe zhrnuje. Naša predstava týchto dôsledkov... je potom pre nás úplným pojmom tohto objektu." ([1], 378). V tomto zmysle "vyčerpávajúcou úlohou filozofie by malo byť pátranie po tom, ako by sa konkrétne zmenili isté konkrétne situácie nášho života, keby istá podoba sveta bola pravdivá" ([1], 379). "Koherenčná teória pravdy nedokáže rozlíšiť medzi konzistentnou pravdou a konzistentným omylom" ([1], 266), preto pragmatisti definujú pravdu nekarteziánsky, t.j. v termínoch *viery*, že náš názor, výrok, teória a podobne budú *fungovať*. "Testom pravdy je užitočnosť, práceschopnosť, uspokojivé dôsledky. Nejestvuje nič také ako statická alebo absolútna pravda, pravda sa tvorí v procesoch ľudskej adjustácie. O tom, ktoré naše alternatívne viery sú pravdivé, rozhoduje to, či fungujú v praxi." ([1], 266).

Pragmatizmus - ako neraz pripomína James - je vo filozofii celkom bežným *postojom*, postojom *radikálne empirickým*, neslúži nijakým zvláštnym cieľom, je to len *metóda*, okrem nej nemá pragmatizmus nijaké svoje dogmy ani zvláštne koncepcie. Nemá, ako sme už naznačili, ani *pozitívnu* teóriu pravdy v zmysle uznania jej objektívnej existencie. "Čisto objektívna pravda nejestvuje" ([1], 384), v každej sa zrkadlia ľudské túžby a záujmy, pevné a stále pravdy racionalistov "sú len mŕtvym srdcom žijúceho stromu" ([1], 384). Preto v *Postoji racionality* (*The Sentiment of Rationality*, 1879) okrem iného vysvetľuje *motívy filozofovania*, zdroje metafyzického uvažovania a vzťah praktických a teoretických foriem racionality ako pozadie instrumentalistickej teórie poznania, ktorá sa neskôr - najmä u Deweya, stala dominantnou. Pragmatický *racionalizmus* mal byť (od Peirca až po Deweya) protiváhou Descartovho a karteziánskeho modelu racionality, ktorá dominovala v modernom novovekom európskom myslení a ktorú významná časť britskej a americkej filozofickej tradície sčasti alebo celkom odmietala.

Pragmatizmus, tvrdí v tejto súvislosti James, nemá nijaké *apriórne predsudky* - voči ničomu. Má síce *rád* fakty, ale *netrpí* náklonnosťou k materializmu. A nie je ani proti abstrakciám, ak nás dokážu viesť v labyrintoch života. Netrpí intelektualizmom, uznáva všetky idey, ktoré "majú cenu pre konkrétny život" ([1], 387) - vtedy ich pragmatizmus považuje za pravdivé, ale len dovtedy, kým je pre náš život užitočné veriť im. V tomto zmysle "*pravda je jeden druh dobra*" ([1], 388). Pravdy, tie, ktoré raz uzrú svetlo sveta (v bežnom živote, vo vede, vo filozofii, v náboženstve...), majú veľkú rezistenciu voči eliminácii, neobyčajný inštinkt sebazáchovy, ich "najväčším nepriateľom sú všetky ostatné pravdy" ([1], 389). Úlohou pragmatizmu je priviesť na svet tie najlepšie z nich, resp. - a to je presnejšie - ukázať cestu, ktorá nás k nim môže priviesť.

Pragmatická metóda sa dá úspešne uplatniť aj pri riešení problému *jedného a mnohého*, ktorý je "pre svoju obsažnosť naozaj ústredným filozofickým problémom" ([1], 405). Ide o dilemu *monizmu a pluralizmu*, ktorá sa prelína celými dejinami filozofie.

"Filozofia sa často chápala ako hľadanie alebo vízia jednoty sveta." ([1], 406). Je však *rozmanitosť* vecí sveta iba okrajovou záležitosťou? James sa nazdáva, že nie je. Svet ako *jedno* vystupuje nanajvýš ako predmet nášho uvažovania o ňom, ako predmet myslenia, a to najmä "v dôsledku povahy nášho jazyka". *Pragmatická* hodnota jednoty sveta (najdôležitejšie sú *praktická* jednota, *kauzálna* jednota, *generická* jednota, jednota *účelnosti*, *estetická*, *morálna*, *náboženská* jednota) je v tom, že v jej perspektíve svetu určitým spôsobom rozumieme, konáme v ňom a prakticky sa v ňom správame. *Mnohosť* sveta sa tým však nestráca. Svet *nerozpráva* len jednu históriu. Táto jednota je len - a to James spolu s ostatnými pragmatistami osobitne zdôrazňuje (podobne ako neskôr, r.1911 skutočnosť interpretoval napríklad H. Vaihinger vo svojej *Filozofii akoby*) - *fikcionalistickou* víziou, konáme tak, *akoby* bol svet v uvedených smeroch jednotný; a keďže to *prakticky* funguje, pragmatizmus túto jednotu neodmieta. Odmieta však "veľký intelektualistický výkon našej doby a filozofie" ([1], 412) - t.j. špekulácie o *jedinom vedomí*, o *Veľkom mysliteľovi* a podobne. Pragmatista, hovorí James, hľadá jednotu sveta v *prúde života*, nepostuluje ju *a priori*.

Radikálny monizmus (a monizmus vôbec) má najmä *mystické* pozadie, skôr ho tušíme ako myslíme a žijeme. Je plodom odvekej túžby zbaviť sa neistoty, ideál istoty sa rodí a reprodukuje vždy tam, vtedy, kde a keď pociťujeme ohrozenie. Súčasťou *ideálu istoty* ako regulatívnej idey nášho myslenia a správania, resp. konania je hľadanie *poriadku, usporiadanosti, harmónie*. Naša túžba po usporiadanosti univerza je taká veľká, že ju - psychologicky - hľadáme a nachádzame aj tam, kde jej niet, resp. aj vtedy, keď máme len málo dôvodov na to, aby sme ju naozaj dokázali nájsť. V tomto zmysle všetci máme v sebe zárodok mysticizmu, všetci používame tú istú reč, vstupujeme do tých istých tradícií, ktoré kumulujú odvekú skúsenosť ľudstva, civilizácií, národov. Minulosť obsiahnutá v tradíciách, zvykoch, spôsoboch videnia a pod. je pre nás *a priori*, nemôžeme sa jej *zbaviť* práve tak, ako sa nemôžeme zbaviť ostatných archetypálnych foriem vlastnej osobnostnej štruktúry. *Naučili* sme sa vidieť veci *spojito*, a preto ich za spojené považujeme. Zabúdame, resp. vôbec si neuvedomujeme, ako sme sa k *spojitosti* sveta dopracovali. Jamesovo stanovisko je - pokiaľ ide o pragmatizmus - takéto: "V súlade s jeho (pragmatistickým - F. M.) kritériom praktických rozdielov teórií je zrejmé, že sa musí zrieknuť absolútneho monizmu i absolútneho pluralizmu. Svet je jedno natoľko, nakoľko jeho časti spolu súvisia, nakoľko je medzi nimi určitá súvislosť. Je však práve tak mnohým, aj keď nejaká súvislosť nenastáva. Stáva sa stále jednotnejším prinajmenšom tými systémami väzieb, ktoré vytvára ľudská energia." ([1], 415).

Každý monizmus má sklony k *absolutizácii*, pluralizmus naopak nemusí byť taký dogmaticky prísny, "pragmatizmus... sa pridáva k pluralizmu... je zrejmé, že pragmatizmus sa musí obrátiť chrbtom k absolútnemu monizmu a sledovať empirickejšiu cestu pluralizmu" ([1], 417). Len tak môžeme zostať na pôde *common sense*. Absolútna jednota sveta je iba hypotéza - formou jej prejavu je napríklad religiozita, metafyzika, mysticizmus a podobne. *Nikdy* nebudeme poznať *všetko*, vždy sa vyskytne niečo doposiaľ neznáme - "toto je hypotéza *noetického pluralizmu*, ktorú monisti považujú za takú absurdnú... a tak zisťujeme, že náš pragmatizmus, aj keď bol pôvodne iba metódou, nás núti, aby sme boli naklonení pluralistickému stanovisku" ([1], 418).

Nijaký nový názor neprijímame ľahko; pokiaľ môžeme, ponechávame si svoje staré vedomosti a presvedčenia, *nové pravdy* sú výsledkom starých názorov a novej skúsenosti. "Naše základné spôsoby myslenia o veciach sú zisteniami veľmi vzdialených predkov, ktoré sa uchovali v skúsenosti až podnes." ([1], 420). Pravdy sa nemôžeme zmocniť *naraz*, v jednorázovom akte - a to je motívom prijatia pluralistického stanoviska v epistemickom i v ontologickom zmysle. Ponechajme si preto možnosť výberu, všetko môže byť nakoniec celkom inak. Skúsenosť je - povedané s Kantom - *strakatou zmesou*, ktorú náš duch zjednocuje vždy na úrovni aktuálneho poznania, ktoré sa mení.

Súčasťou onoho epistemického dedičstva, ktoré pretrváva v našom *zaobchádzaní* s vecami, je *common sense*. Filozofi sa k nemu zväčša stavajú - a prečo vlastne? - chrbtom. Názor *zdravého rozumu* môže byť načas potlačený, znova a znova sa však vynára v skrytých záhyboch nášho vedomia. "Common sense sa javí ako celkom presný stav nášho chápania vecí, stav, ktorý úplne vyhovuje cieľom, na ktoré myslíme. *Veci* existujú, dokonca aj vtedy, keď ich nevidíme. Ich *druhy* jestvujú tiež. Existujú... aj ich *kvality*." ([1], 424). Podľa Jamesa "svet common sense je pre nás pôvodnou skutočnosťou" ([11], 40), ktorá je, či chceme alebo nie, kódovaná v našom chápaní

skutočnosti. Stanovisko zdravého rozumu neskôr vystriedalo *kritické* stanovisko, pragmatizmus však akceptuje obe - ako štádiá aktivity toho istého vedomia, toho istého poznávania. Veda a kritická filozofia "odstraňujú rámec common sense, s vedou sa vytráca *naivný realizmus*" ([1], 425), čo je celkom v poriadku; vo filozofii, aspoň v tej pragmatickej, si však pamätáme na jeho služby. *Filozofický kriticismus* "nie je prakticky účinný" ([1], 426), v optike praktického života je *sterilný*, je skôr intelektuálny ako praktický.

V štúdií *Radikálny empirizmus* (1897) James svoj postoj k pluralizmu vysvetľuje dostatočne zreteľne: "Rozdiel medzi monizmom a pluralizmom je snád' najpregnantnejší zo všetkých rozdielov vo filozofii. Svet je *prima facie* pluralistický; jeho jednota pred nami vystupuje ako akási kolekcia a naše abstraktné myslenie spočíva hlavne v snahe vyčleniť túto jednotu z takejto prvotnej surovej formy. Ak postulujeme väčšiu jednotu, než aká vyplýva z prvých skúseností, zároveň ju lepšie spoznáваме. Absolútna jednota napriek sľubným zábleskom v tomto smere však stále zostáva neobjavená, je to stále *Grenzbegriff*. V tejto súvislosti musí racionalistický filozof napokon priznať, že *to ešte nie je ono*. Potom, čo rozum urobil všetko, čo je v jeho silách, je tu stále nepreniknuteľnosť konečných faktov ako iba daných a väčšina ich zvláštností je navzájom nesprostredkovaná a nevysvetlená. Okrem toho jestvujú rôzne hľadiská, ktoré musí filozof pri úvahách o svete rozlišovať; čo je jasné z jedného hľadiska, zostáva z iného iba čímsi vonkajším a daným. Negatívne a alogické nikdy celkom nemizne. Niečo - 'nazvite to osudom, náhodou, slobodou, spontánnosťou, diablom, čím len chcete' - je z *vášho* hľadiska stále chybné alebo iné, vonkajšie alebo nepochopené, aj keby ste boli najväčšími filozofmi. Niečo je vždy iba faktom a *danosťou*; v celom vesmíre asi v súčasnosti nenájdeme také hľadisko, o ktorom by to neplatilo... To je pluralizmus... Nejestvuje hľadisko, z ktorého sa svet môže javiť ako absolútne jednotný fakt. Reálne možnosti, reálne neurčitosti, reálne počiatky, reálne ciele, reálne zlo, reálne krízy, katastrofy a úniky, reálny Boh a reálny morálny život - tak, ako toto všetko chápe zdravý rozum - môžu zostať v empirizme ako pojmy, ktoré však táto filozofia nechce ani *prekonávať*, ani reinterpretovať v monistickej forme." ([1], 134-135).

O niekoľko rokov neskôr v štúdií *Svet čistej skúsenosti* (1904) James spresňuje svoje stanovisko. Hlási sa k *radikálnemu empirizmu*, pretože "racionalizmus má v záujme logiky i ontológie sklon zdôrazňovať univerzálie a uprednostňovať celok pred časťami; empirizmus naopak kladie pri explanácii dôraz na časti, prvky, indivídua, kým celok považuje za ich súhrn a univerzálie za abstrakciu" ([1], 195). James postupuje od (faktami potvrdených) častí, celok je podľa neho - na rozdiel od racionalizmu - entita odvodená z týchto častí, t.j. nie je v dôsledku epistemických obmedzení ontologicky primárny, ale stáva sa *naším* konštruktom. "Môj prístup" - hovorí James - "teda vychádza z častí a celok berie ako odvodenú entitu; je to v podstate filozofia mozaiky, filozofia plurality - podobne ako u Huma a jeho nasledovníkov, ktorí nevzťahujú pluralitu ani na substancie, v ktorých je obsiahnutá, ani na absolútnu myseľ, ktorá ich ako svoje entity vytvára... V takejto filozofii *aj vzťahy, ktoré spájajú skúsenosti, musia byť zakúšanými vzťahmi a každý druh takéhoto vzťahu musíme pokladať za rovnako 'reálny' ako všetko ostatné... radikálny empirizmus* - ako mu rozumiem ja - *plne doceňuje vzťahy konjunkcie*, pričom ich nechápe v duchu racionalizmu, totiž ako akési nadprirodzené

entity, akoby jednota a rozmanitosť vecí prináležali dvom úplne rozdielnym poriadkom - poriadku pravdy a poriadku života." ([1], 195-196). A nakoniec - v roku 1909 - ešte raz (tentokrát už naposledy, pretože o rok neskôr James zomiera) v práci *Význam pravdy* svoje stanovisko uzatvára: "Radikálny empirizmus pozostáva v prvom rade z postulátu, ďalej z faktuálnych výpovedí a napokon zo všeobecného záveru; postulátom je to, že predmetom diskusie medzi filozofmi by mali byť iba veci definovateľné v termínoch odvodených zo skúsenosti; (veci neskúsenostnej povahy môžu existovať *ad libitum*, nepredstavujú však nijakú zložku predmetu filozofickej debaty); faktuálna výpoveď znamená, že vzťahy medzi vecami, konjunktívne i disjunktívne, sú takisto záležitosťou priamej partikulárnej skúsenosti ako veci samotné, nie sú nič viac a nič menej; ...Po zovšeobecnení prídem potom k záveru, že časti skúsenosti do seba vzájomne zapadajú na základe vzťahov, ktoré sú samé časťami skúsenosti; slovom, priame chápanie univerza nepotrebuje nijakú vonkajšiu trans-empirickú spojovaciu oporu, ale ono samotné má vlastnú poprepájanú alebo spojitú štruktúru." ([2], 172-173). V optike nekarteziánskej interpretácie je tento postoj prirodzený.

A tak - sumarizujúc Jamesovo stanovisko radikálneho empirizmu - konečným materiálom skutočnosti, resp. prinajmenšom poznateľnej skutočnosti je *čistá skúsenosť*, ktorú interpretujeme raz ako veci, inokedy ako duchovné entity. M. Weitz (v súvislosti s analýzou filozofie B. Russella) tvrdí, že tento názor tvorí základ metafyzickej teórie *neutrálneho monizmu*, ktorú formulovali celkom nezávisle W. James a E. Mach a rozpracovali ďalší, napríklad R. B. Perry, E. Holt a ostatní americkí neo-realisti ([9], 70). Stojí na dvoch princípoch: a) prvotná ontická látka nie je ani fyzická, ani mentálna, ale neutrálna a b) dualizmus sveta sa nevzťahuje na jeho entity, ale na kauzálne zákony (pozri [9], 72). Túto teóriu James chápal ako pokus o prekonanie ťažkostí spojených s Descartovým psycho-fyzickým paralelizmom.

Radikálny empirizmus je stanovisko fenomenalistické. James sa však považuje za *nového realistu*, ktorý sa nebráni uznať - na úrovni *common sense* - realitu sveta a jeho častí, ako nám ju ponúka zdravý rozum. V rovnakom zmysle sa vyjadril aj Peirce, ktorého - na rozdiel od Descarta - nikdy *ani nenapadlo* pochybovať o existencii vecí, ktoré vidíme okolo seba. Whitehead v tejto súvislosti pripomína, že James ako mysliteľ "popiera presne to, čo Descartes tvrdí vo svojej *Rozprave* a v *Meditáciách*" ([6], 216), t.j. dualizmus dvoch druhov entít, *ducha* a *hmoty*. Všetko závisí od toho, čo *chceme* vidieť okolo seba, aké ciele sledujeme, čomu chceme slúžiť.

* * *

W. James bol mužom dvoch storočí - podobne ako Peirce nasiakol duchom klasickej európskej vzdelanosti, tradícií a noriem, svojimi víziami však obsiahol atmosféru nadchádzajúceho veku a akceleroval jeho nástup. Veda bola podľa neho špecificky "ľudskou aktivitou, ktorá má vlastné hodnoty a ciele" ([4], VII), jej existencia nie je výsledkom tajomného elitárskeho úsilia porozumieť svetu, ale nástrojom, ktorým môžeme a dokážeme zlepšiť náš svet. Filozofia by ju nemala ignorovať a ak to robí, tak len na svoju škodu. Naopak Peircova idea *vedeckej filozofie* bola blízka aj Jamesovi. Veda spolu a paralelne s filozofiou je súčasťou rôznorodých kognitívnych aktivít,

ktorých výsledkom je *rámcovanie* skutočnosti, tvorba vízie, pomocou ktorej dokážeme vždy určitým spôsobom *rozumieť* svetu.

A tak v istom zmysle - ako hovorí E. Husserl - bol James vo svojej dobe "jediný, kto... upozornil na fenomén horizontu" ([7], 287). Nie však vo fenomenologickom, ale pragmatistickom zmysle. Spolu s Peircom upozorňoval na fallibilistický charakter nášho poznania, čo vôbec nechápal ako negatívnu skepsu alebo tragédiu. Človek ako homo creator práve subjektívne, t.j. horizontom svojich možností určeným jeho vlastnou výbavou, stáva sa suverénnym v rámci tohto horizontu, prehľbuje sa jeho autonómia ako tvorcu skutočnosti, v ktorej žije. Vo vnútri tohto sveta, v hraniciach tohto horizontu sa možno pohybovať v melioristickej perspektíve - náš svet môžeme sústavne zlepšovať. Viera v neustále zlepšovanie nášho sveta bola Jamesovým životným presvedčením. Súvisí s duchovným vývinom ľudstva a s vyváženým dichotomickým uplatňovaním vedeckého a religiózneho prístupu ku svetu, ktorý sa mení tak, ako sa meníme my sami.

Sloboda vôle (transformujúca a prejavujúca sa v širokej škále možností ľudského činu) v spojení s moralitou môže byť základom *meliorizmu*, presvedčenia o možnosti sústavného zlepšovania ľudského sveta. Predpokladom slobody vôle je akceptovanie indeterministickej pozície, v súlade s ktorou sa vo svete môže objaviť naozajstná *novosť* - a len v takomto svete môže mať (na rozdiel od teórie predestinácie) ľudský čin zmysel práve ako *ľudský* čin, môže smerovať nie k *nutnému*, ale k *ľudskému* svetu, na podobách ktorého má každý človek svoj podiel.

Jamesova viera v slobodnú vôľu, t. j. viera, že žiadny z našich činov nie je celkom podmienený predchádzajúcimi podmienkami, je formou *indeterminizmu*: "Toto je pozícia, ktorú zastával W. James." ([11], 77). Za svoje činy sme zodpovední, pretože *vždy* môžeme urobiť niečo iné, ako naozaj urobíme. Len *indeterminizmus* je kompatibilný s moralitou. Determinizmus ani indeterminizmus nie je to isté ako tzv. *predeterminizmus* - James k nemu inklinoval -, podľa ktorého odohrávajúce sa udalosti istým, bližšie neurčeným a neurčiteľným spôsobom súvisia so supranaturálnou silou, s Bohom. *Človek je slobodný!* - znie jedna z maxím Jamesovej antropológie. Nemôže síce robiť, čo *chce*, môže však byť *sám sebou*, sledovať vlastné ciele. A len na tomto základe možno vôbec uvažovať o zodpovednosti, ktorá je podmienkou slobody ľudského činu.

* * *

James sa pokúšal upriamiť našu pozornosť na častý jav - na rozdiel medzi tým, čo si o skutočnosti myslíme, a tým, ako sa naše presvedčenie tvorí. Pragmatizmus aj vďaka Jamesovi opisom toho, ako naše viery vznikajú a na čo slúžia, suspendoval substančiálne vymedzenú teóriu poznania, a teda aj substančnú ontológiu.

James netrpel intelektualizmom a už vôbec nie pseudointelektuálnosťou ako falošnou pózou filisterstva, o ktoré nebola núdza ani na začiatku tohto storočia. Spenglerovo pro-roctvo zániku je len jedným z jeho prejavov. Dewey bol presvedčený, že filozofia - ak niečo naozaj môže ovplyvňovať - ovplyvňuje spôsob nášho rozmyšľania a hovorenia o svete. James veril, že ak staré teórie prestávajú vyhovovať našim potrebám, musíme ich zmeniť, vytvoriť nové. A všetci starší pragmatici verili, že nič nie je dôležitejšie ako ľudské šťastie (R. Rorty). Pragmatizmus chcel byť pôvodne a predovšetkým učením, na základe ktorého by sa toto šťastie dalo dosiahnuť - zmenou názoru ľudí na seba samých,

na svoje potreby a možnosti. "Filozofia", ako často pripomínal tento Jamesov názor J. Dewey, "je vízia a jej hlavnou funkciou je (a tu by svoj súhlas vyslovil aj K. R. Popper) oslobodiť ľudskú myseľ od predsudkov." ([10], 21). S predsudkami síce možno žiť, nie je to však nevyhnutné, ak sa aspoň niektorých z nich môžeme zbaviť.

* * *

Najrozsiahlejším a najvplyvnejším Jamesovým dielom sú jeho dvojzväzkové *Princípy psychológie* (*The Principles of Psychology*, 1890) neskôr (v roku 1892) skrátené pod názvom *Psychológia. Kratší kurz. (Psychology. Briefer Course)*. Nie sú čisto psychologickou prácou, naopak, obsahujú podstatné filozofické úvahy, najmä z oblasti teórie poznania. Autor ich chápal ako *vedecké štúdium mysle* obsahujúce tvrdenie o empirickej korelácii rozmanitých druhov myslenia alebo pociťovania a podmienok, ktoré reprezentuje činnosť mozgu. V tomto zmysle ide o klasické dielo venované *psycho-fyzickému* alebo tzv. *mind-body* problému a jeho explikácii. Aj keď sa zámerne vyhýba *metafyzike* či *filozofii* tohto problému, často sa k nim obracia v podobe predpokladov, ktoré tvoria pozadie jeho možného riešenia. Abstrahovať od metafyziky a filozofie znamená tu najmä predpokladať existenciu fyzikálneho sveta nezávislého od mysle, ignorovať akékoľvek filozofické námietky proti tomuto, podľa neho vedecky nutnému predpokladu - aj tento postoj je však už postojom *filozofickým*.

V *Princípoch psychológie* James identifikuje myseľ v *vedomí*, ktoré poznávame introspekciou. Vedecká psychológia skúma jeho fyzický základ a biologické funkcie. Myseľ nám umožňuje byť *enviromentálne* úspešnými, aktívne pôsobiť v našom prostredí. Odmietal mechanistický vzťah *prostredie - myseľ*, aj keď nepopieral jeho jestvovanie. Odmietal aj materialistický model vzťahu duše a mozgu, v ktorom sa vedomie netvorí, ale len *akumuluje*, mozog je len nástrojom, pomocou ktorého sa *vopred jestvujúce* vedomie prejavuje. James, a to je pre pochopenie jeho diela veľmi dôležité, neakceptoval vedomie ako entitu, teda substanciálne, ale prijímal ho ako *funkciu*, ktorou je *poznávanie*. Nie celkom isté je spojenie medzi *vedomím* a *mysľou* - vedomie je to, čo nejakým spôsobom *preexistuje*, patrí medzi *večné objekty*, myseľ je jeho aktuálny stav. James však myseľ *aktivizoval*, čiastočne *autonomizoval* a prisúdil jej podstatné antropogénne funkcie. Bol stúpencom Ch. Darwina, a preto tradičnú a staticky chápanú *dušu* nahradil flexibilným *prúdom vedomia*, ktoré je v každom okamihu produktom mnohofaktorového vplyvu. Jamesov *prúd vedomia* alebo *myslenia* patrí k najznámejším a najdiskutovanejším témam jeho *Princípov psychológie*. Ako viac alebo menej zvučné echo ho nachádzame v literatúre *prúdu vedomia* (G. Steinová, S. Becket, J. Joyce), v niektorých aspektoch Husserlovej fenomenológie, v *procesuálnej* filozofii A. N. Whiteheada. V Jamesovej koncepcii vedomie nikdy nie je *sebaidentické*, je vždy *stávaním sa*. Skúsenosť je *prúdom*, v ktorom *trvá* minulosť, prítomnosť i budúcnosť. Koncepcia *prúdu vedomia* je namierená tak proti tradičnému substanciálne projektovanému racionalizmu, ako aj proti empirizmu, ktoré sú pre Jamesa *príliš* statické. V prvom prípade sa vedomie chápe *esenciálne*, je *tým, čím je*, v druhom prípade je len akýmsi premietacím plátnom vonkajších dát, nie je svojbytnou aktívnou entitou. Skúsenosť sa nikdy neopakuje v identických formách a podobách; aj keď vnímam tú istú vec alebo na ňu myslím, nikdy sa numericky alebo kvalitatívne nerovná sebe samej - naša

pokračujúca skúsenosť a schopnosti, ktorými sa zmocňujeme vecí mimo nás, spôsobujú posuny v ich interpretácii na úrovni nášho vedomia.

V tejto súvislosti je lepšie pochopiteľný Jamesov priam emotívny vzťah k pojmu *slobodná vôľa*. V dobe hlbkej psychickej depresie (1878) mu pomohla Renouvierova obrana *slobodnej vôle* ako pridržovania sa určitej myšlienky v situácii, keď si môžeme vybrať spomedzi iných. Vedomie samé neurčuje, čo je jeho obsahom, aké idey sa v ňom objavujú, selektívne však *venuje pozornosť* len niektorým z nich a rozhoduje, ktorá bude východiskom nasledujúceho činu. Táto schopnosť vedomia nemôže byť podľa Jamesa *vedecky* ani dokázaná, ale ani vyvrátená, viera v jej existenciu je však legitímnym uplatnením *vôle veriť*. Toto stanovisko James podrobne rozpracoval a publikoval takmer až o dve desaťročia neskôr najprv v samostatnej štúdii *Vôľa veriť* (*The Will to Believe*, 1896) a neskôr v zborníku štúdií *Vôľa veriť a iné eseje o populárnej filozofii* (*The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, 1897).

W. James bol veriacim človekom, v tradíciách svojho otca naozaj *veril vo vieru*, pojem *viery* - práve tak ako u Peirca - má však u neho oveľa širší význam. *Veríme* nielen v Boha, ale práve tak aj v existenciu univerza ako celku, jednotlivých jeho častí a pod. *Viera* je kategória ľudského vedomia a konania, bez nej by sme nemohli aktívne jestvovať. Pokiaľ však ide o náboženskú vieru, James inklinoval k panteizmu, a to - ako zdôrazňoval - k panteizmu *pluralistickému*.

Základnou myšlienkou Jamesovej *Vôle veriť* je idea, že naša činná, vášnivá a žiadostivá *prírodnosť* nielenže zákonite môže, ale aj musí slobodnou voľbou rozhodnúť medzi rozmanitými tvrdeniami, pojmami či koncepciami, ktoré vedú naše konanie, pričom tento výber sa neuskutočňuje na čisto (ani primárne) intelektuálnom základe - jeho pozadím je *vôľa veriť*, že náš výber je správny, že nám umožní dosiahnuť vytýčené ciele. *Vôľa* sa tak stáva dominantným fenoménom nášho intelektuálneho i praktického života. Vplýva na *každé* naše rozhodnutie vrátane rozhodnutí teoretických - aj vedec *verí*, že to, čo hovorí, je dostatočne potvrdené istými faktami. To pripomína Schopenhauerov názor, že *môžem chcieť čokoľvek, ale nemôžem chcieť, aby som chcel*. V Jamesovej verzii potom môžeme veriť v čokoľvek, ale nemôžeme veriť v čosi, v čo naozaj neveríme. Rozhodnutie *veriť* nie je intelektuálnym, ale citovým a vôľovým rozhodnutím. Na podporu svojho názoru James uvádza príklad tzv. *Pascalovej stávky*, v ktorej sa usiluje pomocou rozumu priviesť ľudí ku kresťanstvu. "Vo voľnom preklade" - hovorí James - "ide o toto: musíte alebo veriť, alebo neveriť, že Boh jestvuje - čo urobíte? Váš ľudský rozum vám to nepovie... Zvážte, čo by ste získali alebo stratili, keby ste stavili na božiu existenciu. Ak vyhráte, získate večnú blaženosť, ak nevyhráte, nestratíte nič." ([1], 719). Čo je však v *pozadí* vášho rozhodnutia? Rozum to nie je, ten nám len hovorí, že sa *musíme* rozhodnúť. Samotné rozhodnutie je *mimorozumové*, je vecou našej individuálnej povahy, *celej našej osobnosti* - *vôľa veriť* je prejavom nášho komplexného založenia, všetkých a každého z nás. Bez nej by sme nemohli urobiť vôbec nič, len ona určuje naše osudy.

Vo svojej *Vôli veriť* sa James - v dobe problematizujúcej náboženstvo v porovnaní s platnosťou súdobej vedy - pokúsil o zmierenie vedy a náboženstva. Sú to podľa neho užitočné nástroje, ktoré však plnia celkom odlišné, ale naozaj užitočné ciele. Podobne ako pre Nietzscheho a neskôr Wittgensteina (aj keď možno na základe odlišnej

motivácie) ani pre Jamesa nebola dominantná otázka, či je kresťanstvo *pravdivé*, ale či nám pomáha prekonať ťažkosti našej existencie, vyliečiť *chorú dušu*.

Na prelome posledných dvoch storočí James na základe prednášok, ktoré mal v Škótsku v rokoch 1901-1902, publikoval svoju vplyvnú prácu *Rozmanité druhy náboženskej skúsenosti: Štúdium ľudskej povahy* (*The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, 1902), ktorá naznačuje, že *problém náboženstva* patril k ústredným témam jeho celoživotného záujmu. A. J. Ayer sa nazdáva, že "tento spis o psychológii náboženstva je asi jeho najvydarenejšou a jednou z jeho najznámejších prác" ([2], VIII). R. Nozick si o nej myslí, že je to jedna "z užitočných kníh o mysticizme napísaných filozofmi" ([8], 678). James, tento *Ján Krstiteľ nového spiritualizmu*, sa v nej usiloval zdôvodniť potrebu náboženstva, a to v súlade so svojou koncepciou *vôle veriť*. Je to štúdia o fenoméne mysticizmu a náboženskej skúsenosti, o špecifickej validite a kultúrno-duchovnej a morálnej funkcii náboženskej viery, o jej epistemickom a pragmatizmickej pozadí, o povahe náboženských citov a ich pôvode, o *obrátení sa* na vieru (napríklad L. N. Tolstoj). V smerovaní k viere, v tomto prípade k viere náboženskej, sú dôležitejšie pocity ako rozum. *Rozumárstvo* predstavuje deviaciu inak potrebného a legitímneho (nekarteziánskeho) racionalizmu, nie je však produktívne, nepomáha tomu, kto ho uplatňuje výlučne, usporiadať vlastný život.

To, čo iniciuje náboženskú vieru, nie sú abstraktné definície, dôkazy existencie Boha alebo cirkevné inštitúcie - to všetko je vedľajšie a nemohlo by byť naozaj podstatou *vôle veriť*, ktorá je ukotvená v hĺbinách našej existencie. Aj *vôľa veriť* podlieha skepse, aj o nej pochybujeme - jediným zdrojom jej sústavného obnovovania je suma praktických dôsledkov, ktoré prináša, spôsob, akým mení náš život. "Podľa pragmatických princípov" - píše James v poslednej prednáške svojho *Pragmatizmu* - "je hypotéza Boha pravdivá, ak v najširšom slova zmysle uspokojuje. Nech sú už s ňou spojené akékoľvek problémy, skúsenosť ukazuje, že táto hypotéza uspokojuje... Napísal som knihu o ľudskej náboženskej skúsenosti, ktorú možno chápať ako ako pokus ustanoviť existenciu Boha... Môj pragmatizmus nie je ateistickým systémom. Pevne verím, že naša ľudská skúsenosť nie je najvyššou formou skúsenosti vo svete... Na základe svojej náboženskej skúsenosti môžeme veriť, že jestvujú vyššie sily, ktoré sa usilujú spasiť svet podľa ideálnych línií, ktoré sa podobajú tým našim." ([3], 203 - 204).

Jamesov Boh nebol *personálnou* bytosťou, nebol ani Bohom klasického kresťanstva. V tomto zmysle sa James odvoláva skôr na J. S. Milla. Je to *bytosť*, ktorá sa usiluje o dobro, jej možnosti sú však obmedzené. Podobne ako u Peirca, Whiteheada alebo Einsteina aj Jamesov Boh - v panteistickom ponímaní - je skôr *agens ethos*, jeho misia je *agapé*, ktorej podoby však môžeme pochopiť v súlade s duchovnou evolúciou ľudstva.

Jamesove *Rozmanité druhy náboženskej skúsenosti* významne ovplyvnili okrem mnohých iných napríklad L. Wittgensteina. "Táto kniha mi dala *veľa* dobrého. Nechcem tým povedať, že sa čoskoro stanem svätým, nie som si však istý, či ma aspoň trochu nezdokonaľuje v tom, v čom by sa chcel *veľmi* zdokonaľiť: myslím si, že mi pomáha zbaviť sa úzkosti." ([12], 51).

LITERATÚRA

- [1] The Writings of William James. Ed. by J. J. McDermont. New York, The Modern Library 1968.
- [2] JAMES, W.: Pragmatism and The Meaning of Truth. Introduction by A. J. Ayer. Cambridge and London, Harvard University Press 1981.
- [3] JAMES, W.: Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení. Populární přednášky o filosofii. Praha 1918.
- [4] JAMES, W. The Meaning of Truth. A Sequel to Pragmatism. Introduction by R. Ross. The University of Michigan Press 1970.
- [5] QUINE, W. V. O.: Hledání pravdy. Praha 1994.
- [6] WHITEHEAD, A. N.: Veda a moderný svet. Bratislava, Pravda 1989.
- [7] HUSSERL, E.: Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie. Praha, ACADEMIA 1972.
- [8] NOZICK, R.: Philosophical Explanations. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1981.
- [9] The Philosophy of Bertrand Russell. Library of Living Philosophers. Ed. by P. A. Schilpp. Illinois, La Salle 1989.
- [10] DEWEY, J.: Reconstruction in Philosophy. Boston, Beacon Press 1962.
- [11] Classic Philosophical Questions. Ed. by J. A. Gould. University of South Florida. Ohio, Columbus 1989.
- [12] MONK, R.: Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius. London, Vintage 1991.
- [13] Konec ontologie? Brno, MU Brno 1993.

Doc. PhDr. František Mihina, CSc.

Katedra filozofie FF PU

ul. 17. novembra 1

080 78 Prešov

SR